

MOMENTE DIN EVOLUTIA LINGVISTICII BELGIENE DE LIMBĂ FRANCEZĂ

Cosmin CĂPRIOARĂ
Universitatea „Ovidius” din Constanța,
ct.caprioara@yahoo.fr

Abstract: This study proposes a review of the main representatives of the nineteenth and first decades of the twentieth century of linguistics in the French language of Belgium, in a perspective that is both synchronic and diachronic. Their contributions are important in fundamental linguistic research, in general, and significant in different branches of language science, in particular. The areas of Walloon dialectology and Romance languages will be highlighted, but also lexicography and grammar.

Keywords: Romanian Belgium, Walloon, diachronic linguistics, Romance linguistics, dialectology, grammar.

Belgia reprezintă, prin bogăția și diversitatea valorilor sale de cultură și civilizație, una dintre vocile-cheie ale concertului european. Nu întâmplător capitala sa este, totodată, capitala Uniunii Europene. Cu o organizare federală, în care s-au armonizat sensibilitățile și năzuințele de multe ori diferite ale celor trei comunități definitorii: valonă, flamandă și germană, națiunea belgiană a dat culturii și științei universale personalități de seamă, precum Gerardus Mercator în geografie, Jan van Eyck și René Magritte în artă, Georges Lemaître în fizică. Culturii universale Belgia i-a dăruit însă și banda desenată, opera lui Georges Simenon, dansul lui Maurice Bejart sau muzica lui Jaques Brel.

Lingvistica este bine reprezentată în spațiul belgian, atât în sudul de expresie franceză, cât și în nordul flamand. Ne propunem să descriem în această lucrare câteva din cele mai importante contribuții ale lingviștilor belgieni de limbă franceză în domeniile lexicografiei, dialectologiei, lingvisticii sau, mai bine zis, filologiei romanice în secolul al XIX-lea și în prima parte a secolului al XX-lea. Poziția acestora a fost oarecum ingrată, situată între modelul cultural și civilizațional din Franța, atât de apropiat genetic și geografic, și dorința de a promova o anumită distanțare de acesta și o afirmare a specificului local, fie și numai în plan lingvistic.

Este bine cunoscut că Belgia a devenit independentă în 1831, după ce făcuse parte din Țările de Jos, aflate sub dominație spaniolă și austriacă, fusese încorporată, la 1 octombrie 1795, în Republica Franceză, iar din 1815, constituise o parte a Regatului Unit al Țărilor de Jos, alături de Olanda și Luxemburg. Regiunea valonă (*la Belgique romane*), în care sunt reunite teritoriile de limbă franceză, cunoaște, în secolul al XIX-lea, o intensă revoluție industrială, datorită rezervelor importante de minereu de fier și cărbune, devenind al doilea producător de oțel, după Anglia.

În cadrul mai larg al culturii franceze, încă din secolul al XVIII-lea încep să apară în spațiul valon preocupări privitoare la specificul variantelor

diatopice locale și la raportul dintre acestea și limba franceză, care, după cum se știe, se afla, de aproape o sută de ani, sub supraveghere academică. Este vorba de o mișcare cuprinzătoare care viza, de fapt, căutarea unei identități proprii, observabilă în primul rând la nivelul limbii și al tradițiilor.

Astfel, printre primii, preotul M. R. H. J. Cambresier este autorul unei opere lexicografice intitulată *Dictionnaire wallon-français ou recueil de mots et de proverbes français extraits des meilleurs dictionnaires*, apărut în 1787 la Liège și denumit în dialect *Li motî Cambresier* („Dicționarul Cambresier”). Interesant este că, neexistând o normă literară diferită de cea franceză și nici o normă lingvistică unitară, în dicționar sunt date, pe coloane paralele, formele corespondente din varietățile dominante mai cunoscute autorului: cea din Limbourg și cea din Liège, care, în acea vreme, făceau parte din Principatul Episcopal Liège.

Secolul al XIX-lea, care face din Belgia nu numai un stat independent, dezvoltat industrial, ci și o putere colonială, este cel în care se afirmă, din ce în ce mai mult, cercetările de lingvistică romanică și cele dialectale *avant la lettre*. Astfel, cu referire la cele din urmă, trebuie spus că acestea sunt destul de numeroase pe tot parcursul secolului. Pentru a avea o imagine exactă, merită consultată lista cronologică a cărților și articolelor despre dialectul valon apărute între 1811 și 1887, publicată de Joseph Défrécheux în *Revue des Patois Gallo-romans* (I/1887, p. 153-156), sub titlul „Dialectologie wallone”.

În 1806, în plină epocă napoleoniană, Antoine-Fidèle Poyart, vechi profesor de retorică și poetică și militant pentru puritatea limbii, publică, alături de Jean Tarte, culegerea *Flandricismes, wallonismes et expressions impropres dans la langue française*, reluată deja în 1811 într-o a doua ediție, în prefața căreia editorii amintesc de „patois grossiers” care se vorbesc în Belgia valonă și care merită înlocuite, în opinia lor, mai ales în contextul integrării în imperiu. Este o lucrare valoroasă chiar din punct de vedere dialectal, pentru că unele construcții „damnate” sunt, de fapt, construcții dialectale.

Charles Marie Joseph Grandgagnage, fiul poetului și magistratului Joseph Grandgagnage¹, este, în 1856, unul din fondatorii prestigioasei *Société liégeoise de Littérature wallonne*, care va avea un rol definitoriu în promovarea limbii, tradițiilor și culturii locale. Opera sa lingvistică cuprinde un *Dictionnaire étymologique de la langue wallonne*, apărut în 1845, cărora li se alătură la interval de câțiva ani *Mémoire sur les anciens noms de lieux dans la Belgique orientale*, în 1854, *De l'origine des Wallons*, din același an, și *Vocabulaire des noms wallons d'animaux, de plantes et de minéraux*, din 1857. Practic, prin aceste lucrări, el dă un imbold hotărâtor înființării unei direcții științifice în cercetarea dialectală din Belgia, chiar înainte ca G. I. Ascoli să pună bazele noii discipline lingvistice în 1873, prin ale sale *Saggi ladini*.

¹ Cel care a creat, se pare, în 1844, toponimul *Wallonnie* (sic!).

A doua jumătate a secolului al XIX-lea este strâns legată de afirmarea unei adevărate școli filologice locale. Maurice Wilmotte, una din marile personalități ale lingvisticii diacronice belgiene, se naște în 1861 și este interesat de mic de învățarea limbilor străine și de studiul literaturii. Ajuns la Paris cu o bursă, urmează cursurile lui Arsène Darmesteter, Paul Meyer și Gaston Paris, formându-se, astfel, în domeniul de puțină vreme apărutei discipline a filologiei romanice. Își completează studiile în Germania, cu Wendelin Förster, Alfred Tobler și Hermann Suchier, iar, ca urmare, publică un raport, intitulat *L'enseignement de la philologie romane à Paris et en Allemagne (1883-1885)*. Ca profesor de franceză la École normale des humanités de pe lângă Universitatea din Liège, urmând sfaturile lui Gaston Paris, M. Wilmotte se orientează mai întâi spre studiul graiurilor și dialectelor romanice din Belgia, publicând în *Romania* trei eseuri de dialectologie valonă. De aici, vin preocuparea de a descrie limba operelor, mai vechi sau mai noi, din Belgia romană, ca și aplecarea spre folclor, mai ales spre cântecul popular cu rădăcini medievale. De altfel, Wilmotte este recunoscut mai ales ca un specialist în Evul Mediu francez, mai ales în ceea ce privește *la chanson de geste* și romanul. *Le Français a la tête épique* (1917), *L'épopée française. Origine et élaboration* (1942), respectiv *L'évolution du roman en France aux environs de 1150* (1903) și *Les origines du roman en France* (1941) reprezintă operele sale fundamentale, iar cronologia primelor romane medievale stabilită de el rămâne, până astăzi, de necontestat.

Frații Auguste și Georges Doutrepoint se nasc în 1865, respectiv 1868, la Herve. Amândoi studiază științele umaniste la deja amintita École normale des humanités din Liège, unde preda M. Wilmotte și unde va fi numit profesor, la rândul său, în 1888, după ce se afirmase cu un studiu din domeniul foneticii romanice. Următorii ani sunt dedicați formării sale în străinătate, unde este elev al lui Pio Rajna și al lui Matteo Bartoli la Florența, iar la Paris, al lui Gaston Paris și Jules Gilliéron, dar frecventează și cursurile lui Hermann Suchier la Universitatea din Halle-sur-Saale. Aproximativ în aceeași perioadă, colaborează la redactarea marelui dicționar al lui Fr. Godefroy al francezei vechi dintre secolele al IX-lea și al XV-lea (apărut în 8 volume între 1880 și 1895) și realizează un studiu despre colindul valon (*Les noëls wallons*, Liège, 1909), după ce publicase în *Revue des patois gallo-romans*, condusă de abatele Rousselot și de J. Gilliéron, mai multe din aceste colinde. Foarte importantă, asigurându-i, din 1891, numirea ca profesor la Universitatea din Liège, este ediția critică a uneia din numeroasele variante medievale ale *Ars amandi* a lui Ovidiu, și anume *La Clef d'amour*, realizată la îndemnul lui Suchier și sub ochiul atent al lui Gaston Paris, care îi pusese la dispoziție chiar și un manuscris inedit. După Primul Război Mondial, devine reprezentantul Belgiei în cadrul *Société internationale de dialectologie romane*, iar interesul său revine asupra spațiului valon, pe care îl abordează din perspectiva complexă a literaturii, filologiei, dialectologiei, folclorului și istoriei.

A. Doutreponet are un rol de seamă în inițierea proiectului, rămas neterminat, al unui *Dictionnaire général de la langue wallonne* și militează pentru înființarea unui muzeu etnografic. De asemenea, i se datorează introducerea cursurilor de dialectologie și de istorie valonă la Universitatea din Liège. Ca o încununare a activității sale, este ales membru al academiei belgiene (*Académie royale de langue et de littérature françaises*) în 1920, devenind și președinte al acesteia între 1927 și 1928.

Pe Georges Doutreponet, cu un spirit enciclopedic mai pronunțat decât al fratelui său, îl preocupă mai ales literatura franceză, istoria literaturilor romanice și, în consecință, filologia romanică, dar și gramatica istorică a limbii franceze. Totuși, primele preocupări sunt legate de cercetarea dialectală. Stau măturie lucrarea *Tableau et théorie de la conjugaison dans le wallon liégeois*, din 1891, și colaborarea sa cu Jean Haust în studiul unor graiuri valone din provincia natală. Prin teza de doctorat, intitulată *Étude linguistique sur Jacques de Hemricourt et son époque* și publicată în 1892, lingvistul belgian își propune să reconstituie graiul din regiunea Liège-ului, din secolul al XIV-lea, iar, împreună cu Auguste Doutreponet, traduce volumele consacrate morfologiei și sintaxei din monumentală *Grammatik der romanischen Sprachen*² a lui Wilhelm Meyer-Lübke. Lucrările sale capitale sunt legate de istoria literaturii: *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne* (1909) și *Histoire de la littérature française en Belgique*, apărută în 1939.

O altă personalitate belgiană din aceeași epocă și care merită toată atenția este Jules Feller (1859-1940). Născut la Roubaix și stabilit la Verviers, Jules-François Feller se formează la pepiniera savanților din Belgia romană care a fost École normale des humanités din Liège, ca profesor de filologie clasică și de retorică. Înzestrat cu un spirit de observație ascuțit, Feller este interesat în egală măsură de tradițiile populare și de dialectele locale. Studiul său *Phonétique du gaumet et du wallon comparés*, din 1897, este mărturia acestui interes, care îl conduce, în urma demersului său atent, la observarea înrudirii celui dintâi cu dialectul loren.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, o problemă care se punea în fața tuturor celor interesați de studiul dialectelor era lipsa unui sistem unic de transcriere. Nu trebuie uitat că, în epocă, era în plină afirmare o literatură dialectală valonă. Și scriitorii dialectali, și cercetătorii limbii vorbite aveau mare nevoie de un sistem ortografic comun, absența unor reguli de notație coerentă și adecvată constituind un impediment foarte important nu numai pentru ei, ci și pentru străini. Meritul lui Feller este că a stabilit un ansamblu de reguli practice, pe care le-a dat publicității în 1900 sub titlul de *Essai d'orthographe wallonne* și care sunt încă în vigoare, datorită simplității și eficienței lor. Sistemul a fost prezentat mai întâi, în 1899, în fața deja importantei *Société liégeoise de Littérature wallonne* (viitoarea *Société de Littérature wallonne*, începând cu 1909, devenită, din 1946, *Société de Langue et de Littérature wallonnes*). Ortografia lui Feller este un

² Apărută în 4 volume la Leipzig, între 1890 și 1902.

compromis între fonetică și etimologism, autorul respectând obișnuințele grafice ale limbii franceze și ținând cont, în măsura posibilului, de originea cuvintelor. Ortografia valonă propusă de Feller avea o importanță majoră și pentru proiectul de dicționar (*Dictionnaire général de la langue wallonne*), inițiat, în 1903, de Auguste Doutrepoint, Jean Haust și Jules Feller, care vor publica, începând din 1906, un *Bulletin du Dictionnaire général de la langue wallonne*. Feller colaborează intens cu probleme de lexicologie valonă, cu etimologii și notițe privind sensurile și formarea cuvintelor, cu studii de toponimie și onomastică etc.

„Pour les romanistes du monde entier, qui dit dialectologie wallonne dit Jean Haust.”, afirma André Goosse într-un articol³ dedicat acestei mari personalități a lingvisticii belgiene. S-a născut într-o familie modestă, dar este un elev și student strălucit, încât în 1889 este licențiat în filologie clasică la aceeași prestigioasă École normale des humanités de pe lângă Universitatea din Liège.

În 1903, după ce *Société liégeoise de Littérature wallonne* îl desemnează, alături de A. Doutrepoint și de J. Feller, toți cu preocupări dialectale, să redacteze monumentalul *Dictionnaire général de la Langue wallonne*, cei trei reușesc să completeze, singuri sau cu ajutorul colaboratorilor, peste 300 000 de fișe. Proiectul va fi abandonat în 1927, când J. Haust se retrage din cauza disensiunilor legate de metodele de anchetă, el fiind adeptul geografiei lingvistice și al noilor metode ale lui Gilliéron, vechii săi colaboratori rămânând oarecum anacronici din acest punct de vedere.

Profesor de latină timp 30 de ani la Athénée de Liège, el începe activitatea sa de lingvist prin publicarea unui studiu despre fonetica și morfologia graiurilor din nordul și sud-estul provinciei⁴. A inaugurat, astfel, cercetarea directă a faptelor dialectale prin anchetă pe teren, căreia îi va rămâne fidel toată viața. În 1913, el contribuie la crearea unui muzeu al vieții tradiționale din Belgia romană (*Musée de la Vie wallonne*), al cărui corespondent la noi este Muzeul satului înființat de D. Gusti. În 1920, la cererea lui Jules Destrée⁵, a creat la Universitatea din Liège primul curs de studii filologice ale dialectelor valone, unde va fi numit profesor în 1932, la 64 de ani. Face parte, încă de la înființarea lor, din *Commission royale de toponymie et dialectologie* (1926) și din *Commission communale de l'histoire de l'ancien pays de Liège* (1929).

În 1921, începe lucrul la opera sa capitală, un atlas lingvistic al Valoniei în douăzeci de volume, având ca model *Atlas linguistique de la France* (ALF) al lui J. Gilliéron și E. Edmont, publicat între 1902 și 1910 și cuprinzând 23 de puncte de anchetă din Belgia romană. Ideea atlasului

³ A. Goosse, *L'Atlas linguistique de la Wallonie*, în „Revue belge de philologie et d'histoire”, tome 35, fasc. 1, 1957, p. 176.

⁴ *Les Parlers du nord et du sud-est de la province de Liège*, în *Mélanges wallons offerts à Maurice Wilmette*, Liège, 1920.

⁵ Om politic de seamă, care, prin celebra sa *Lettre au Roi* din 1912, contribuie substanțial la conturarea identității valone.

valon plutea în aer încă din 1905, dar numai după ce Haust se implică, acesta prinde contur. El începe anchetele pe teren în 1924 și reușește să publice câteva hărți, dar moartea sa în 1946 îl împiedică să ducă la bun sfârșit această operă. De altfel, munca la atlas continuă, iar în 1953 este publicat primul volum din *Atlas linguistique de la Wallonie* (ALW), sub redacția lui Louis Remacle. Tot postum, din păcate, va apărea, în 1948, *Dictionnaire français-liégeois*, anunțat de un *Dictionnaire liégeois* (Vaillant-Carmanne, Liège, 1929-1933), ca parte a unui proiect mai vast al lui Haust, intitulat *Dictionnaire générale des patois romans de Belgique*, început în 1927.

Pentru realizarea ALW, J. Haust elaborează un chestionar de 2100 de întrebări, adică aproximativ 4200 de cuvinte și forme, folosit ca bază în anchetele sale. Acesta este mai bogat decât cel conceput de Gilliéron (inițial 1400 de întrebări, 1960, în final) pentru ALF și decât al lui A. Dauzat (960 de întrebări, 1178 de forme), destinat anchetelor pentru *Nouveau atlas linguistique de la France par régions*, dar mai redus decât cel realizat de S. Pușcariu, S. Pop și E. Petrovici pentru *Atlasul lingvistic român* (ALR) (2160 de întrebări, pentru ALR I, respectiv 4800, pentru ALR II) și de Ugo Pelis pentru *Atlante linguistico italiano* (ALI) (7500 de întrebări). Chestionarul lui Haust cuprinde, de fapt, trei categorii de elemente: traduceri ale câte unui cuvânt, traduceri ale unui enunț sau sintagme (cele mai numeroase) și enumerări (lunile anului, zilele săptămânii, părțile roții, etc.). Rețeaua dialectală, destul de aglomerată, dar echilibrată, de peste 400 de puncte (din peste 1700 de localități ale Belgiei romane) cum era gândită inițial⁶, cuprindea de la orașe de peste 20000 de locuitori (Liège, Namur, Verviers, Mons, Tournai) până la sate de sub 200⁷. Din acestea, Haust a anchetat în totalitate 210 localități și, parțial, 200, completând personal 45 de chestionare, majoritatea în provincia Luxembourg. Pentru multe localități, a apelat la colaboratori ai săi și chiar la intelectuali de încredere. Scopul său fundamental a fost înregistrarea cât mai multor elemente lexicale valone, și nu identificarea minuțioasă a nuanțelor fonetice⁸. Cum era firesc în epoca în care cercetarea sociologică și etnologică începeau să se dezvolte, Haust nu se mulțumește numai cu informațiile cerute de chestionar, ci culege și numeroase note folclorice, toponime, informații de toate genurile, cuvinte, obiecte valoroase pentru Musée de la Vie wallonne.

Secolul al XX-lea, în ansamblul său, înseamnă pentru lingvistica belgiană de limbă franceză, pe de o parte, continuarea direcțiilor fundamentale din secolul anterior și, pe de altă parte, consolidarea locului pe care aceasta îl ocupă în plan universal. Este secolul „gramaticienilor” și lexicografilor precum Maurice Grevisse, André Goose, Marc Wilmet, Joseph Hanse, dar și al filologilor și dialectologilor ca Elisée Legros, Louis

⁶ Ulterior, Haust a propus un număr mai mic de puncte de anchetă, între 200 și 300.

⁷ Pentru ALR, au fost alese ca puncte de anchetă localități sub 700 de locuitori. V. Sever Pop, *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*, Louvain-Gembloux, /1950/, p. 720.

⁸ V. A. Goosse, *art. cit.*, pp. 183-184.

Remacle, Jean Lechanteur, Marie-Guy Boutière, Jean-Marie Pierret, care continuă, la un nivel superior, opera lui Haust. Cu toții trudesc, de fapt, pe întinsul ogor al romanisticii, iar activitatea lor științifică merită să fie descrisă pe larg cu alt prilej.

Bibliografie

- *** *Atlas linguistique de la Wallonie*. Tableau géographique des parlers de la Belgique romane d'après l'enquête de Jean Haust et des enquêtes complémentaires, Tome I. *Introduction générale. Aspects phonétiques* par Louis Remacle, 1953, Liège: Imprimerie H. Vaillant-Carmanne.
- BACH, Kathryn F., PRICE, Glanville, 1977, *Romance Linguistics and the Romance Languages: A Bibliography of Bibliographies*, London: Grant and Cutler Ltd..
- GLESSGEN, Martin-Dietrich, 2014, *Lingvistică romanică. Domenii și metode în lingvistica franceză și romanică*, Cuvînt înainte și traducere de Al. Gafton, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- GOOSSE, A., *L'Atlas linguistique de la Wallonie*, în „Revue belge de philologie et d'histoire”, tome 35, fasc. 1, 1957, p. 176.
- JODOGNE, Omer, *Bibliographie dialectologique belgo-romane*, în „Dialectes Belgo-Romanes”, I (1937) – VIII (1950-1).
- *** *La philologie wallonne*, în „Bulletin de la Commission Royale de Toponomie et Dialectologie”, I/1927 ș.u., Bruxelles, și în DBR, X/1953 ș.u., Bruxelles.
- *** *Mélanges de linguistique romane offerts à M. Jean Haust à l'occasion de son admission à l'éméritat*, 1939, Liège: H. Vaillant-Carmanne.
- MERCIER, Jaques, 2003, *Les maîtres de la langue française en Belgique*, Tournai: La Renaissance du Livre.
- POP, Sever, 1950, *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*, Louvain-Gembloux.
- Periodice:**
„Bulletin de la Commission Royale de Toponomie et Dialectologie”, Bruxelles, 1930 ș.u.
„Les Dialectes Belgo-Romanes” (DBR), Bruxelles, 1937 ș.u.
„Revue belge de philologie et d'histoire”, Bruxelles, 1922 ș.u.
- Sitografie :**
<http://www.arlfb.be/composition/membres/doutrepontauguste.html>, martie 2016
<http://www.arlfb.be/composition/membres/wilmotte.html#top>, mai 2016
<http://www.persee.fr/collection/rbph>, mai 2016
<https://books.google.ro/books?id=2L9bAAAAQAAJ&pg=PA116&lpg=PA116&dq=Qui+a+ete+A.F.+Poyartmartie> 2016
https://wa.wikipedia.org/wiki/Motî_Cambresier, aprilie 2016.